

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТАФОРИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ АЛОГІЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Галина Артеменко. Особливості концептуально-метафоричного моделювання алогічних фразеологізмів.

У статті розкрито специфіку використання теорії концептуальної метафори для моделювання процесів виникнення фразеологізмів української мови. Проаналізовано різні тлумачення концептуально-метафоричного моделювання у працях фразеологів. Метафору репрезентовано як логічний чинник становлення різних типів алогічних фразеологізмів.

Ключові слова: алогічний фразеологізм, концептуальна метафора, концептуальний корелят, концептуальний референт, модель фразеологізму.

Галина Артеменко. Особенности концептуально-метафорического моделирования алогичных фразеологизмов.

В статье раскрыта специфика использования теории концептуальной метафоры для моделирования процессов возникновения фразеологизмов украинского языка. Проанализированы различные толкования концептуально-метафорического моделирования в трудах фразеологов. Метафора представлена как логический фактор становления различных типов алогичных фразеологизмов.

Ключевые слова: алогичный фразеологизм, концептуальная метафора, концептуальный коррелят, концептуальный референт, модель фразеологизма.

Halyna Artemenko. Conceptual and Metaphorical Modeling's Features of Illogical Idioms.

The article deals with the specifics of the conceptual metaphor's theory for modelling of Ukrainian illogical idioms. Different conceptual and metaphorical modeling interpretation in the scientific articles are given. Metaphor is represented as logical factor of creating different types of illogical idiom.

Key words: illogical idiom, conceptual metaphor, source concept, target concept, idiom's model.

Тлумачення фразеологізму як репрезентанта здобутого знання та етапів його формування через взаємодію з культурологічним, етнічним, соціальним оточенням, прагматичною доцільністю зумовило перехід до нових когнітивно-лінгвальних методів обробки інформації. Тому **актуальність** обраного напрямку дослідження вбачаємо у застосуванні методу концептуальної метафори для аналізу логіко-стереотипних відношень, що виникають у процесі формування фразеологізму.

Мета статті – проаналізувати концептуально-метафоричні моделі як логічні чинники становлення алогічних фразеологізмів української мови.

Алогічність фразеологізму розуміємо як невідповідність між позначеним денотатом та обраним для нього людською свідомістю словесним вираженням, між компонентним вираженням зовнішньої форми фразеологізму та взаємовідносинами об'єктів у дійсності. З-поміж алогічних фразеологізмів української мови виокремлюємо квазіреальні (*приставити (приліпити, прилатати і т. ін.) латку* – „сказати комусь щось дошкульне або дотепне, смішне” (6, с. 566)), ірреальні (*на голках сидіти* – „нервувати, нетерпеливитися, переживати за що-небудь” (6, с. 644)), фантомні (*годувати обіцянками (жданиками, пожданиками)* – „неодноразово обіцяти зробити що-небудь, але не виконувати обіцяного” (6, с. 154)), абсурдні (*ганятися за вчораїнім днем* – „без підстав сподіватися повернути те, що вже минуло, чого вже не існує” (6, с. 147)) та паралогічні (*як (мов, ніби і т. ін.) у карася вовни* – „зовсім немає” (6, с. 119)).

Алогічність фразеологізму вважаємо зумовленою логічними мисленневими механізмами осмислення явищ дійсності. Саме тому процеси становлення алогічних стійких одиниць можна схематизувати, об'єктивувати та змоделювати, зокрема із залученням теорії концептуальної метафори.

Загалом когнітивно-лінгвальне тлумачення метафори пов'язане з її виведенням за межі художнього прийому чи явища суто лінгвістичного й ототожнення зі способом мислення, підсвідомого пізнання та переосмислення нового на основі вже набутого досвіду.

Згідно з автором теорії метафор Дж. Лакоффом, „кожна конвенціональна метафора, тобто кожна метафорична проекція (*mapping*), є усталеним шаблоном концептуальних відповідностей між концептуальними доменами і означає відкритий набір потенційних шаблонних відповідностей. Коли вони активовані, проектування може бути застосоване до структури досвіду, яка є джерелом, концептуальним корелятом (*source domain knowledge structure*), щоб

схарактеризувати іншу структуру, яка є метою пізнання, концептуальним референтом (target domain knowledge structure)” [7, с. 7].

Суть когнітивно-лінгвального трактування метафори Дж. Лакоффа вбачає „у розумінні і переживанні сутності одного виду в термінах сутності іншого виду” [4, с. 27], внаслідок чого „використання одних і тих же слів і граматичних засобів для концептів, що мають метафоричні зв’язки системного характеру (наприклад, для ЧАСУ і ПРОСТОРУ), – це один із способів створення із випадковостей „логіки” мови, що регулює співвідношення між формою і значенням” [4, с. 165].

Спостерігаємо розбіжності у перекладах введених Дж. Лакоффом англійських термінів. Зокрема, О. Селіванова тлумачить *source domain* як донорську сферу джерела, а *target domain* – як реципієнтну сферу мішені [5, с. 41]. Подібним є і переклад А. Баранова (*область источника, область цели* в оригіналі) [4, с. 9], який він наводить у передмові до російськомовного видання книги Дж. Лакоффа і М. Джонсона „Метафори, якими ми живемо”. Накладання сфери мішені на сферу джерела (mapping) А. Баранов називає *проекцією* (metaphorical mapping – *метафорична проекція*) [там само].

Натомість С. Жаботинська наполягає: „Цільовий концепт / домен (target concept / domain), осмислений через метафору, є *концептуальним референтом*. Вихідний концепт / домен (source concept / domain), який порівнюємо з цільовим, є *концептуальним корелятом*. При порівнянні референта з корелятом відбувається *перехресне картування* (mapping)” [2, с. 3].

Найбільш вдалим, на нашу думку, є терміни *концептуальний корелят* на позначення раніше набутого досвіду, на основі якого відбувається осмислення нової інформації – *концептуального референта*. Накладання, перехреснення, порівняння елементів концептуального референта і корелята – *метафорична проекція* – і є основою концептуальної метафори.

Проекція (змішування базових знань та структур референта й корелята) не будується щоразу за новим зразком, а здійснюється автоматично, на рівні підсвідомості за властивими людині схемами мислення.

Доцільність використання концептуально-метафоричного та концептуально-метонімічного моделювання у фразеології засвідчена у працях Дж. Лакоффа, де зазначено, що „багато з метафоричних виразів, названих науковцями конвенціональними метафорами, є фразеологізмами” [7, с. 7].

Для концептуально-метафоричного моделювання вільно вживаний еквівалент фразеологізму (його наявність чи відсутність) і буквальне значення компонентів зовнішньої форми є дуже важливими. Співвідношення між буквальним значенням компонентів та фразеологічним значенням стійкої структури відображає типізовані зв’язки між компонентами зовнішньої форми та елементами семантики фразеологізму, що дає підстави говорити про логічну основу виникнення стійких одиниць.

Наприклад, *добро* та *зло* в українській фразеології набагато частіше стають референтами, аніж корелятами – очевидно, це відображає тяжіння до номінації фразеологізмами злих чи добрих явищ дійсності, а не номінації чого-небудь як злого чи доброго.

Добро та *зло* як концептуальні референти формують, за нашими спостереженнями, такі метафоричні моделі:

1) Бог – добро: *мати Христа у душі (в серці)* – „бути справедливим, милосердним, порядним, доброзичливим і т. ін.” (6, с. 379), *не мати Бога в душі* – бути жорстоким, бездушним, несправедливим і т. ін.” (6, с. 379), *іди собі з Богом* – „форма прощання з побажанням благополуччя, успіху, щастя і т. ін.” (6, с. 275);

2) чорт, біс – зло: *іди [собі] до чорта (до біса, до дідька, під три чорти і т. ін.)* – „уживається для вираження злості, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь” (6, с. 170), *лиха (бісова, вража) личина* – „недобра, підступна і т. ін. людина або інша істота” (6, с. 340);

3) людина – тварина (реалізація такої анімалістичної метафори відбувається на субординаторному рівні з конкретизацією тварини): *зла людина – змія: відігрівати змію (гадюку) біля (коло) [свого] серця (за пазухою)* – „виявляти турботу, піклуватися про того, хто згодом віддячить злом” (6, с. 100), *підколотна (потайна) гадюка (гадина)* – „підступна, зловмисна людина” (6, с. 145); *зла людина – вовк: вовк в овечій шкурі* – „лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри” (6, с. 119);

4) серце – добрі чи злі почуття: *мати серце* – „1. Бути чуйним, добрим, доброзичливим, порядним і т. ін. 2. Бути незадоволеним ким-, чим-небудь. Ображатися, гніватися, сердитися на кого-небудь” (6, с. 377), *добиратися / добратися до серця (до душі)* – у знач. „3. Лестощами, догоджаннями, вихваланнями і т. ін. добиватися від когось доброго ставлення, уваги; підлещуватися” (6, с. 210), *без серця* – „1. Жорстокий, безжалісний. 3. Не гніваючись або без злості” (6, с. 643);

5) камінь – зло: *держати камінь за пазухою* – „приховувати злобу, ненависть до кого-небудь, бути готовим зробити прикрість комусь, вчинити помсту над кимось” (6, с. 193), *камінь у город* – „недоброзичливий натяк кому-небудь” (6, с. 286);

6) холод – зло, тепло – добро: *лід тане* – „налагоджуються теплі, добрі стосунки” (6, с. 343), *відтанути (відійти) серцем (душею)* – „перестати сердитися, гніватися, ображати кого-небудь” (6, с. 107), *холодом дихати* – „бути занадто суворим у поводженні з ким-небудь” (6, с. 201);

7) м'який – добрий: *мати м'яке серце* – „бути добрим, поступливим, лагідним” (6, с. 374), *м'який серцем* – „добрий, доброзичливий, лагідний” (6, с. 413), *розм'якло (пом'яшало) серце* – „хто-небудь розчулився, став добрим, лагідним” (6, с. 640);

8) вогонь – зло: *вогнем (полум'ям, пеклом і т. ін.) дихати* – „дуже сердитися, гніватися, виявляти недоброзичливість до когось” (6, с. 200), *впіймати (піймати, спіймати, зловити, застукати і т. ін) на гарячому* – „викрити кого-небудь, підстерігши його на місці злочину або на чомусь осудливому, протизаконному і т. ін.” (6, с. 128);

9) негативна емоція – рух, динаміка, застосування сили (для вираження злості, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, як недобре побажання комусь): *іди на всі чотири вітри (на чотири боки)* – „уживається для вираження злості, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь” (6, с. 275), *щоб [крізь землю] провалитися* – „1. Уживається для вираження запевнення у правдивості сказаного. 2. Уживається для вираження незадоволення кимсь, як недобре побажання комусь” (6, с. 572), *бодай побила лиха [та нещаслива] година* – „уживається як лайка з недобрим побажанням кому-небудь” (6, с. 152);

10) засіб – спосіб негативного впливу: окремі частини тіла людини відповідно до властивих їм функцій мають негативну конотацію, злість найчастіше виражена:

– зубами: *клацати зубами* – „2. Вороже, недоброзичливо ставитися до кого-небудь” (6, с. 300), *вишкірjати (шкірити, щирити) зуби* – „3. Злісно накидатися на кого-, що-небудь, виступати проти когось, чогось” (6, с. 94), *мати зуби* – „бути незадоволеним, затаїти злість проти когось” (6, с. 373);

– очима: *блiмнути очима (оком)* – „глянути на кого-небудь недоброзичливо” (6, с. 33), *метати очима* – „сердито, зі злістю дивитися” (6, с. 386), *колоти очима* – „уважно розглядати, підозріло, недоброзичливо” (6, с. 305).

Використання лексем *добро* і *зло* як концептуальних корелятивів (компонентів зовнішньої форми фразеологізму) завжди зумовлене концептуальним референтом із доброю чи поганою характеристикою (при цьому *добро* поєднане переважно із заперечною часткою і, відповідно, вказує на негативну характеристику референта): *луснути зі злості (з серця)* – „дуже розсердитися” (6, с. 357), *лиха (нещаслива) годинонька* – „уживається як вигук при вираженні душевних страждань, переживань і т. ін.” (6, с. 153), *у добрі руки* – „до надійної, дбайливої людини, до хазяїна” (6, с. 624), *не з добра* – „через важкі умови, несприятливі життєві обставини” (6, с. 210).

Отже, концептуальна метафора як метод моделювання фразеологізму виявляє стереотипи, якими народ живе і керується в освоєнні дійсності.

М. Жуйкова, описуючи когнітивні механізми творення предикатних фразеологізмів, виокремлює одиниці, утворені переосмисленням вільних словосполучень, і такі, що виникли внаслідок комбінування окремих слів. Фразеологізми, утворені на основі вільних словосполучень, формуються внаслідок процесу метафоризації, коли „вихідне предикатне словосполучення корелює з ментальною схемою (моделлю), утвореною на основі прямого спостереження за явищами дійсності та на основі імплікативних висновків, які є результатом осмислення спостережених явищ” [3, с. 27–28]. Інтерпретована М. Жуйковою теорія концептуальних метафор Дж. Лакоффа вказує, отже, на модель творення фразеологізмів на основі стандартних, типізованих, шаблонних мовно-ментальних співвідношень між двома фрагментами дійсності, один з яких стає

донорським для іншого. Такі фразеологізми з позиції логіки є логічними, а в аспекті лінгвістичному зв'язок між їх компонентами – найбільш умотивованим.

Близьке до цього тлумачення моделі творення фразеологізмів, які виникли внаслідок переосмислення вільних словосполучень, знаходимо і в М. Алефіренка: „дискурсивне мислення, відштовхнувшись від предметно-практичної діяльності, у процесі інтеріоризації перетворюється на мовну когніцію, котра формує внутрішню пізнавальну структуру, на основі якої виникає мовний знак непрямой номінації, співвідносний із вторинним денотатом, який має лише асоціативно-образну подібність з первинною дискурсивною ситуацією” [1, с. 33].

Процес фразеологізації вільного словосполучення можна узагальнити так: денотат Х внаслідок сприйняття та інтерпретації людиною актуалізує співвідносні ментальні образи ситуації Y, після чого відбувається вербалізація фрагментів ситуації Y ($Y_1, Y_2, \dots, Y_n$) зовнішньою формою фразеологізму, якому властиві семантика Х та зовнішня форма Y. За такою схемою виникають логічні фразеологізми: у [чужі] кишені лазити – „красти гроші; бути кишеньковим злодієм” (6, с. 325), на (по) пальцях [можна (легко)] перелічити (порахувати) – „кого-, чого-небудь дуже мала кількість” (6, с. 495), поламати (переломити) / ламати ребра (кістки) – „сильно побити когось-небудь” (6, с. 536), і на поріг не пускати / не пустити (кого) – „забороняти комусь-небудь приходити кудись, не хотіти бачити когось” (6, с. 584).

Однак такі формально еквівалентні вільним словосполученням фразеологізми потрібно відрізнити від квазіреальних, які утворені через комбінування окремих лексем і, відповідно, вимагають інших принципів аналізу. Зазначимо, що донорську ситуацію в такому випадку необхідно відрізнити від поняття концептуального корелята Дж. Лакоффа, яке ширше, аніж буквальне значення фразеологізму, його вільно вживаний еквівалент чи етимологія.

Для фразеологізму, який не має реального вільно вживаного еквіваленту (донорської ситуації), усе ж існують кореляти, що стають основою його зовнішньої форми не цілісно, гештальтно (як у першому випадку), а фрагментарно (кожен компонент форми по-різному виявляє свою „вільну” семантику і ментально опрацьований на різному рівні абстрактності, узагальненості). На основі корелята виникає ментальний образ, який уможливує вербалізацію ситуації Х не зовсім реальною (квазіреальні фразеологізми) або цілком нереальною (фантомні фразеологізми) зовнішньою формою Y.

Фразеологізми, утворені незалежно від вільних словосполучень, виникли не через семантичну трансформацію готових мовних знаків, а через комбінацію окремих лексем: внаслідок сприйняття у денотаті Х виокремлюємо окремі ознаки $X_1, X_2, \dots, X_n$, після чого актуалізуємо співвідносні ментальні образи $Y_1, Y_2, \dots, Y_n$, вибираємо з них найбільш релевантні ознаки $Y_1, \dots, Y_n$ та інтегруємо їх у цілісну зовнішню форму Y, внаслідок чого виникає фразеологізм із семантикою Х та зовнішньою формою Y.

Фразеологізми, де $Y_1, Y_2, \dots, Y_n$ та $X_1, X_2, \dots, X_n$ належать до різних концептуальних сфер, – алогічні. У такому випадку зв'язок між компонентами зовнішньої форми $Y_1, Y_2, \dots, Y_n$ може бути:

а) об'єктивно логічним – виникають квазіреальні фразеологізми: розчистити шлях (путь) – „створити сприятливі умови для успіху когось-небудь” (6, с. 617), простягати / простягти (простягнути) камінь – „бути нещадним, суворим у ставленні до когось-небудь; замість розуміння виявляти ворожість до когось” (6, с. 580), пускати / пустити в очі дим (пилюку) – „вводити в оману когось-небудь” (6, с. 585), сидіти на сухому – „потрапляти в несприятливе, скрутне становище” (6, с. 645);

б) логічним, але реально неможливим – утворюються ірреальні фразеологізми: змити кров'ю – „власним життям або тяжким пораненням спокутувати щось” (6, с. 267), [тільки] через мій труп – „уживається для висловлення категоричного протесту проти чийсь-небудь небажаних або неприємних дій, вчинків” (6, с. 725), влити в бочку меду (в мед) ложку дьогтю – „зіпсувати все якоюсь незначною, але неприємною дрібницею” (6, с. 117), ховати голову в пісок – „уникати небезпеки або удавати, ніби її немає” (6, с. 747);

в) цілком нереальним – виникають фантомні фразеологізми: скрутити роги самому чортів (чорту) – „подолати, подужати будь-кого, будь-що” (6, с. 660), продати очі псові – „втратити гідність задля якоїсь вигоди, користі” (6, с. 573), лізти (рідше залазити) з чобітьми в душу – „грубо, безцеремонно втручатися в чийсь справи, в особисте життя” (6, с. 345), кров кипить

(закипає, вирує і т. ін.) / *закіпіла (завирувала) [у жилах (у скронях)]* – „хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т. ін.” (6, с. 315);

г) навмисне нереальним – формуються абсурдні (*десята (сьома) вода на киселі* – „дуже далека рідня” (6, с. 121), *сон рябої кобили* – „нісенітниця, безглуздя, дурниця” (6, с. 676)) та паралогічні фразеологізми (*як (мов, ніби і т. ін.) мертвому кадило* (зі сл. допомагати, помагати і под.) – „уживається для вираження повного заперечення змісту слова; зовсім не (допомагати)” (6, с. 284), *як власні вуха* (зі сл. побачити, бачити і под.) – „уживається як категоричне зперечення змісту зазначених слів; зовсім не (побачити, бачити)” (6, с. 141)).

Пошук зв'язку між ситуаціями X, Y та їх частинами, схематизація процесів вираження X через Y та використання Y на позначення X – одне із завдань когнітивного моделювання фразеологізмів.

Отже, тлумачення концептуальної метафори як усталеного зв'язку між концептуальним корелятом (зовнішньою формою) та концептуальним референтом (позначеним фразеологізмом фрагментом дійсності) тісно пов'язане із поділом фразеологізмів на логічні та алогічні відповідно до способу вираження денотата формою фразеологізму. Тому концептуально-метафоричне моделювання вважаємо одним із найкращих механізмів аналізу логічної основи алогічних фразеологізмів.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм : монография / Н. Ф. Алефиренко. – М. : ООО „Издательство ЭЛПИС”, 2008. – 271 с.
2. Жаботинская С. А. Концептуальная метафора: процедура анализа для множественных данных / С. А. Жаботинская // Актуальні проблеми металінгвістики : зб. статей за матеріалами VII Міжнародної конференції. – Черкаси : Ант, 2011. – С. 3–6.
3. Жуйкова М. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : монографія / Маргарита Жуйкова. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.
4. Лакофф Дж. Метафори, которими мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон [под ред. А. Н. Баранова ; пер. с англ. А. Н. Баранова, А. В. Морозовой]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
5. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / Олена Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
6. Словник фразеологізмів української мови. / [укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
7. Lakoff G. Contemporary theory of metaphor / G. Lakoff. – Режим доступу : <http://www.scribd.com/doc/15523804/>